

SEBASTIAN BERNAT

REWITALIZACJA DOLIN RZECZNYCH W MIASTACH

WPROWADZENIE

Doliny rzeczne są ważną częścią przestrzeni miejskiej, pełnią kluczową rolę w funkcjonowaniu środowiska przyrodniczego oraz w rekreacji mieszkańców miast. W wielu miastach dolina rzeczna współtworzy jedną z niewielu otwartych przestrzeni ze swobodną wymianą powietrza i swoistym mikroklimatem. Doliny rzeczne są ważnym systemem przyrodniczym, w którym odbywa się nieustanna wymiana energii i materii, zarówno wzdłuż jak i w poprzek, pomiędzy pasami: krawędź-stok-dno doliny. Należy je traktować również jako specyficzny krajobraz – syntezę czterech podstawowych rodzajów przestrzeni – wymiarów (także w zakresie funkcji, obiegu materii, energii i informacji oraz ich odbicia w formie postrzeganej przez ludzi w procesie percepcji): przestrzeni trwałej, półtrwałej (zmieniającej się w ciągu roku), nietrwałej (epizodycznej) oraz kontaktów – relacji międzyludzkich i relacji wiążących elementy przyrodnicze i poza przyrodnicze (por. Krzymowska-Kostrowicka, 1993).

Doliny rzek były najwcześniej użytkowanymi i przekształcanymi przez ludzi fragmentami przyrody. Mają zatem swój wymiar gospodarczy i kulturowy (nie wyłączając magicznego). W wyniku zagospodarowywania dolin stworzone zostały specyficzne układy społeczno-gospodarcze, których oś stanowiła rzeka, organizując przestrzeń przyrodniczą, kulturową i gospodarczą miasta. Położenie nad rzeką było atutem, z jej użytkowaniem wiązał się rozwój miasta. Rzeki dostarczały wody pitnej i pożywienia, wzmacniały system obronny, były wygodnymi szlakami komunikacyjnymi, ułatwiały handel, stanowiły źródło energii ale także pozwalały na odprowadzenie zanieczyszczeń. Człowiek wykorzystywał te możliwości i przekształcał naturalny krajobraz dolin rzecznych. Wraz z wkroczeniem zabudowy nastąpiła całkowita modyfikacja systemu hydrologicznego, rzeźby oraz szaty roślinnej. Ciągłość układu dolinnego, objawiająca się w swobodnej wymianie materii i energii, została zaburzona.

Zmiana uwarunkowań społeczno-gospodarczych, spowodowała zmianę kierunków zagospodarowania dolin rzecznych w miastach. Gdy dolina rzeczna traciła funkcje portowe, przemysłowe bądź komunikacyjne, zaczęła nabierać coraz większego znaczenia rekreacyjnego. Gdziekolwiek spontanicznie powstawała infrastruktura rekreacyjna, kulturalna i sportowa, urządzano ogródki działkowe, parki, bulwary spacerowe i ścieżki rowerowe. Jednak przekształcenia środowiska dolin (zwłaszcza zanieczyszczenie wód) spowodowały utratę atrakcyjności tych miejsc dla mieszkańców miast. Odgórnie sterowane próby zagospodarowania rekreacyjnego często kończyły się niepowodzeniem. Następowala dalsza degradacja dolin rzecznych. Szansą dla nowej jakości nadrzecznej przestrzeni miejskiej i poprawy funkcjonowania dolin rzecznych w miastach jest rewitalizacja, stanowiąca główny kierunek rozwoju polskich miast w pierwszej połowie XXI wieku.

Celem pracy jest przedstawienie procesu rewitalizacji dolin rzecznych w Warszawie i Lublinie. Zwrócono uwagę na zapisy o rewitalizacji dolin rzecznych (przestrzeni

miejskich w obrębie dolin) w dokumentach strategicznych, głównie lokalnych programach rewitalizacji oraz scharakteryzowano propozycje działań w projektach rewitalizacji oraz studiach architektoniczno-krajobrazowych, dotyczących kształtowania przestrzeni nadrzecznych. Na zakończenie odwołano się do doświadczeń brytyjskich w rewitalizacji dolin rzecznych.

REWITALIZACJA

Termin rewitalizacja coraz częściej pojawia się w różnych dokumentach strategicznych i programach rozwoju, co wiąże się z możliwością dofinansowania z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. Często rewitalizacja łączona jest z pojęciem rozwoju zrównoważonego, bowiem ma służyć poprawie warunków życia ludzi poprzez kompleksowe działania odnoszące się do przebudowy przestrzeni, ożywienia społeczno-gospodarczego i kulturowego.

W odniesieniu do dolin rzecznych bywa używane zamiennie określenie rewaloryzacja czy renaturalizacja (renaturyzacja). Nie są to jednak pojęcia tożsame. Rewaloryzacja to przywrócenie dawnej wartości obszarom lub obiektom zdegradowanym lub też może oznaczać dodawanie walorów terenom, budowlom lub ich zespołom poprzez wzbogacenie i uszlachetnienie ich formy, unowocześnienie ich funkcji, czyli podniesienie poziomu jakości. Rewaloryzacja dotyczy obszarów o szczególnych wartościach środowiskowych i historyczno-kulturowych, czyli także dolin rzecznych w miastach. Poprzez rewaloryzację następuje powrót do posiadanych wcześniej walorów lub ich dodanie przy zachowaniu dotychczasowych funkcji (Kaczmarek, 2001).

Renaturalizacja, zwana też renaturyzacją, jest to wspomagany przez człowieka proces odtwarzania struktury i funkcji ekosystemu i ich krajobrazowego zespołu w kierunku ich maksymalnego upodobnienia do warunków naturalnych (Chmielewski, 2000). Renaturalizacja może zatem dotyczyć zdegradowanych dolin rzecznych, ale działania te są ściśle ukierunkowane na przywracanie przekształconym ekosystemom charakteru zbliżonego do naturalnego.

Rewitalizacja, czyli „przywrócenie do życia” jest pojęciem szeroko rozumianym. Jak podaje *Stowarzyszenie Forum Rewitalizacji* (2006), jest to proces przemian przestrzennych, społecznych i ekonomicznych w zdegradowanych częściach miast, przyczyniający się do poprawy jakości życia mieszkańców, przywrócenia ład przestrzennego, ożywienia gospodarczego i odbudowy więzi społecznych. Działania rewitalizacyjne mają przyczynić się do poprawy warunków życia oraz mają zwiększyć potencjał turystyczny miast. W przeciwieństwie od rewaloryzacji i renaturalizacji, rewitalizacja jest procesem długotrwałym, przywracającym do życia struktury przestrzenne (krajobraz) we wszystkich ich wymiarach (urbanistycznym, architektonicznym, technicznym, kulturowym, estetycznym, społecznym i przyrodniczym), ma charakter kompleksowy. Rewitalizacja może wiązać się z nadaniem nowej funkcji obszarom zdegradowanym. Cele tego procesu są usytuowane w sferze społeczno-gospodarczej i ekonomiczno-przestrzennej, a działania infrastrukturalne i architektoniczno-urbanistyczne są tym celom podporządkowane (Kaczmarek, 2001). Jest to reakcja na kryzys. Rewitalizacja powinna być realizowana we współpracy zróżnicowanych partnerów, sektora państwowego i prywatnego oraz z zaangażowaniem społeczności lokalnej. Najbardziej efektywną strategią rewitalizacji miejskich jest poprawa jakości przestrzeni publicznych, jest mniej kosztowna, szeroko zauważalna i może być zrealizowana stosunkowo szybko z korzyścią dla każdego mieszkańca i gościa (Przesmycka, 2005).

Dotychczasowe podejście rewitalizacyjne zdominowane zostało przez działania architektoniczne i urbanistyczne. Coraz częściej podkreśla się konieczność prowadzenia zintegrowanej rewitalizacji urbanistyczno-przyrodniczej uwzględniającej wszystkie jej aspekty, zarówno społeczno-gospodarcze, kulturowe jak i ekologiczne (Przewoźniak, 2005).

Przykład Warszawy

Warszawa jest miastem dwubrzeżnym, powstałym nad krawędzią doliny Wisły ze względu na walory obronne. Początkowo miasto składało się z kilku połączonych odrębnych, niespójnych urbanistycznie jednostek osadniczych (Pancewicz, 2003). W ciągu wieków osadnictwa oś doliny Wisły była zasadniczym naturalnym elementem porządkującym przestrzeń, elementem odniesienia do wszystkich pozostałych osi kulturowych. W wyniku rozwoju cywilizacyjnego miasto odwróciło się od rzeki, lewy brzeg został wykorzystany przez ważną arterię komunikacyjną, zwaną „Wisłostradą”, oddzielającą mieszkańców od rzeki, zaś prawy (praski) pozostał niezagospodarowany, przez co zdziechał, stał się niedostępny. Nic więc dziwnego, że w *Programie Rewitalizacji Miasta Stołecznego Warszawy* (2005) zakłada się zwrócenie Warszawy do brzegów Wisły. Na lewym brzegu dostrzeżona została Skarpa Warszawska jako niepowtarzalny krajobrazowo i urbanistycznie zespół kulturowo-przyrodniczy, który ulega powolnej degradacji ze względu na presję inwestycyjną i brak należytej ochrony. Na prawym brzegu natomiast zauważono natomiast brak ścieżek, udostępniających dolinę mieszkańcom. Dostrzega się, że oś doliny Wisły to główny element krystalizujący strukturę miasta i jego centralne wnętrza urbanistyczne oraz ważny element systemu terenów otwartych.

W *Założeniach do Mikroprogramu Rewitalizacji Dzielnicy Śródmieście Miasta Stołecznego Warszawy* (2006) jako potencjalny obszar rewitalizacji wytypowana została Skarpa Warszawska na odcinku od Trasy Łazienkowskiej do wiaduktu Mostu Gdańskiego (XIII) oraz odcinek rzeki Wisły od Cypla Czerniakowskiego do wiaduktu Mostu Gdańskiego (XIV).

Wśród nadrzędnych celów rewitalizacji skarpy wymienione są m.in.: zachowanie niezwykłych walorów krajobrazowych i przyrodniczych skarpy, stworzenie dalekich powiązań widokowych z krajobrazem doliny Wisły i samą rzeką, wydzielenie obszarów niedostępnych, uniemożliwiających ruch pieszy lub kołowy ze względu na wartości przyrodnicze lub funkcję ochronną, stworzenie systemu ciągów pieszych o charakterze promenad miejskich z zielenią urządzoną, łączących poszczególne przestrzenie publiczne w obrębie skarpy (parki, obiekty zabytkowe, punkty widokowe, kawiarnie, kina, teatry, itp.).

Program „Miasto na rzece” zmierza do kreowania tożsamości przestrzennej Warszawy, odtworzenia i rozbudowy bulwarów i związanej z nimi infrastruktury ciągów spacerowych oraz do próby przywrócenia żeglugi na rzece. Program służy efektywnemu kształtowaniu sylwetki miasta w perspektywie widoku z rzeki i na rzekę, przekształceniu dorzecza w obszar ekologicznego rozwoju i centrum rekreacji dla mieszkańców a także znacznemu wzmocnieniu związków rzeki ze strukturami miasta, w tym uczynieniu doliny rzeki strefą integracji w zakresie krajobrazu, wypoczynku i ruchu pieszego.

W celu ożywienia terenów nadbrzeżnych planuje się przywrócenie żeglugi turystycznej na rzece, budowę portu jachtowego oraz wprowadzenie imprez sportowych typu międzyuczelnianych studenckich regat wioślarskich czy też stworzenie bazy turystyczno – edukacyjnej, wykorzystującej walory rzeki oraz stworzenie ścieżek rowerowych wzdłuż rzeki.

Dostrzega się konieczność poprawy parametrów ekologicznych rzeki poprzez: oczyszczenie i renaturalizację koryta rzeki, ograniczanie uciążliwości tras komunikacyjnych, urządzenie lub przywrócenie zieleni parkowej w jej sąsiedztwie. Istotne jest też wzmocnienie bezpieczeństwa publicznego poprzez oświetlenie terenów nadbrzeżnych, porządkowanie miejsc sprzyjających zachowaniom patologicznym, a także kształtowanie oferty rekreacyjnej dla różnych grup wiekowych i społecznych, kreowanie wielofunkcyjnych kompleksów

rekreacyjnych skojarzonych z działalnością gospodarczą oraz tworzenie miejsc pracy dla należytego utrzymania terenów nadrzecznych i zapewnienia obsługi działań turystycznych i kulturalnych. Ważne jest też funkcjonalne powiązanie doliny z otuliną za pomocą ciągów komunikacyjnych i przyrodniczych. W wyniku przedstawionych działań ma nastąpić m.in. zwiększenie atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej nabrzeży jak i samej Wisły (szlaki kajakowe, bulwary, ciągi pieszo-rowerowe, zespoły rekreacyjne), podwyższenie poziomu bezpieczeństwa na terenach wzdłuż Wisły oraz zmniejszenie zagrożenia powodziowego. Całość działań ma zmierzać w kierunku „otwarcia się miasta na rzekę”.

Bardzo cenną inicjatywą Biura Ochrony Środowiska Miasta Stołecznego Warszawy jest koncepcja Wiślanego Parku Przyrodniczego (WPP). Dolina Wisły stanowi bowiem ogromny potencjał Warszawy. Żadna ze stolic europejskich nie może pochwalić się posiadaniem dzikiej rzeki, której brzegi (około 60 km) nie są na całym miejskim odcinku pokryte betonem. Wybrana w drodze konkursowej w marcu 2006 roku koncepcja programowo-przestrzenna WPP zakłada m.in. stworzenie głównego parku miasta przy zachowaniu paranaturalnego stanu doliny, udostępnienie wszystkim użytkownikom walorów przyrodniczych i krajobrazowych doliny z jednoczesnym poszanowaniem obowiązujących prawnych form ochrony przyrody i ochrony przeciwpowodziowej, zróżnicowanie programu parku na poszczególnych odcinkach w dostosowaniu do charakteru danej części miasta (Chojnacki, Wójcik, 2006). Program parku został oparty o punkty węzłowe (m.in. Wiślane Centrum Przyrodnicze), będące miejscami powiązań parku z miastem i wejściami do parku (3 węzły wielofunkcyjne podstawowe, 13 punktów wejściowych z programem towarzyszącym, 20 „furtok” wejściowych). Podstawowym środkiem komunikacji wewnątrz parku ma być tramwaj wodny. Przewidziano także zlokalizowanie ścieżek tematycznych o funkcjach edukacyjnych i informacyjnych z punktami widokowymi. Poza tym będą wytyczone ścieżki spacerowe łączące wejścia do parku oraz szlaki rowerowe. Powiązania parku z ważnymi miejscami w mieście mają się odbywać poprzez tzw. „wąsy parku” – ciągi piesze zakończone charakterystycznymi placykami umożliwiającymi identyfikację parku. W koncepcji przewidziano także renaturyzację miejsc zdegradowanych, kształtowanie zieleni o różnej wysokości i gęstości w strefie przepływu wód, przebudowę i uzupełnienie wałów przeciwpowodziowych bądź wyznaczenie terenów przeznaczonych na potencjalne tereny zalewowe. Do urządzenia parku przewiduje się użycie naturalnych materiałów takich jak drewno, kamień, ceramika. Także wprowadzane „tworzywo” roślinne powinno być charakterystyczne dla zbiorowisk lęgowych. Dolina Wisły ma zachować funkcję korytarza ekologicznego przy uwzględnieniu wymogów bezpieczeństwa przeciwpowodziowego i udostępnieniu mieszkańcom na cele rekreacji i edukacji (zintegrowanie miasta z rzeką).

Przykład Lublina

Lublin jest przykładem miasta, związanego z małymi rzekami - Bystrzycą i jej dopływami: Czechówką i Czerniejówką. W ciągu wieków rozwoju cywilizacyjnego następowała zmiana funkcji dolin rzecznych Lublina (Kociuba, 2003). Początkowo dominowały funkcje związane z naturalnymi czynnikami obronnymi (osadnictwo skupiało się w obrębie odosobnionych wzgórz u zbiegu Bystrzycy i Czechówki) i komunikacyjnymi. Wraz z rozwojem techniki oraz gospodarczym i przestrzennym wzrostem miasta czynniki naturalne ustępowały uwarunkowaniom polityczno-gospodarczym. Największe zmiany funkcjonalne w dolinach nastąpiły po uregulowaniu stosunków wodnych (osuszeniu den dolin) w XX wieku. Obecnie doliny rzeczne Lublina pełnią funkcje komunikacyjne, przemysłowe, osadnicze, sportowo-rekreacyjne, handlowe, usługowe. Najmniej zabudowana

doliną w mieście, ze stosunkowo dobrze zachowanymi terenami zielonymi, jest dolina Bystrzycy. Natomiast najsilniejszej antropopresji uległa dolina Czechówki, w związku z lokalizacją ważnej trasy komunikacyjnej.

W *Strategii Rozwoju Miasta Lublin (2005)* dostrzeżono wyjątkowość urozmaiconej rzeźby terenu miasta, zwłaszcza dolin rzecznych i suchych dolin, wymagających ochrony przed inwazją zabudowy. Stąd wśród zadań operacyjnych wspomagających rozwój miasta wskazano, m.in: rewaloryzację dolin rzecznych, w tym: ochronę przed lokalizacją tranzytowych układów komunikacyjnych, łagodzenie skutków istniejącej trasy W-Z w dolinie Czechówki, ochronę i rozpowszechnienie systemu zadrzewień nadrzecznych, ochronę przed zabudową terenów dolin rzecznych, rozwój małej retencji oraz rozbudowę bazy rekreacyjnej i turystycznej (szlaki turystyczne, ścieżki rowerowe). Ponadto dostrzeżono potrzebę kształtowania struktury ekologicznej miasta i stabilizacji procesów ekologicznych.

W *Lokalnym Programie Rewitalizacji dla Miasta Lublin (2005)* dostrzeżono się, że tereny te stanowią szansę dla poprawy wizerunku miasta, jego estetyki, wzrostu atrakcyjności turystycznej, podwyższenia jakości życia w mieście poprzez możliwość powstania nowych kompleksów rekreacyjnych, rozbudowę ścieżek rowerowych. Projekty rewitalizacji skupiają się na wybranych obszarach, zlokalizowanych głównie w dolinie Bystrzycy, m.in. stadion przy Alejach Zygmuntońskich, Park Ludowy, Park Rusalka, park przy ul. Zawilcowej, Zalew Zemborzycki. Szczególnie ciekawy jest projekt zagospodarowania doliny u zbiegu trzech rzek i u podnóża Starego Miasta poprzez utworzenie tzw. Parku Centralnego. Priorytetem tego projektu jest wyeksponowanie panoramy miasta, odtworzenie „Stawu Królewskiego” w celach rekreacyjnego wykorzystania i zapewnienie wysokiej jakości krajobrazu. Program rewitalizacji przewiduje także działania renaturalizacyjne wzdłuż wszystkich dolin rzecznych. Nie podejmuje jednak problemu kształtowania w oparciu o doliny spójnego systemu ekologicznego miasta.

Ciekawą propozycję zagospodarowania odcinka doliny Czechówki przedstawia projekt opracowany przez Sz. Chmielewskiego i T. Chmielewskiego (2005). Obejmuje on jeden z 4 fragmentów doliny Czechówki, potencjalnie nadających się do rewitalizacji, położony pomiędzy ul. Dolną 3 Maja a ul. Świętoduską. Projekt uwzględnia renaturalizację rzeki poprzez lokalne zmeandrowanie, podpiętrzenie progami i utworzenie dwóch oczek wodnych oraz wprowadzenie roślinności typowej dla terenów nadrzecznych; przewiduje także utworzenie wzdłuż rzeki ciągów spacerowych i ścieżki rowerowej. Prostopadłe do osi spacerowej mają znajdować się dwie otwarte przestrzenie o charakterze widokowym. Uwzględnia się wyeksponowanie otwartych dolinek, skarp i teras. Rewitalizowany obszar ma stanowić także strefę parkowania w zieleni, dlatego projekt przewiduje lokalizację dwóch zespołów parkingowych osłoniętych zielenią. Wnętrza obszaru wypełnione będą ogrodami widokowymi, parkami, placami zabaw dla dzieci, zielenią dekoracyjną, wyeksponowanymi pomnikowymi okazami drzew, planowany jest również hotel. Teren po rewitalizacji przeznaczony będzie do funkcji przyrodniczo-usługowej.

Doświadczenia brytyjskie

W miastach nadrzecznych zachodniej Europy projekty rewitalizacji dolin rzecznych zostały zrealizowane przed kilku a nawet kilkunastu i kilkudziesięciu laty. Wzorcowym przykładem są działania podjęte w Wielkiej Brytanii. Jeszcze w latach 60. centralnie usytuowane obszary nad Tamizą w Londynie uznawane były za „piekło nędzy”, spowite w mgłę i smrodzie. Rzeka pełniąca od dawna rolę „okna na świat” nieustannie zagrażała powodzią. Ogromne masy wody związane z pływami morskimi wdzierały się do Tamizy, niosząc warstwy mułu na dno rzeki

i zalewając niżej położone części miasta. Zlokalizowane nad Tamizą doki londyńskie, będące od XVIII w. największym obszarem przemysłowo-portowo-składowym, pod koniec lat 60. i na początku 70. przechodziły gwałtowny kryzys, wówczas nastąpiło zamknięcie portu i likwidacja usytuowanych tu przedsiębiorstw. Spowodowało to systematyczną degradację terenów. Stąd konieczne stało się ożywienie tych obszarów, uwzględniając ochronę przeciwpowodziową i zagospodarowanie nabrzeży Tamizy. W zakresie ochrony przeciwpowodziowej dotychczasowym tradycyjnym rozwiązaniem było podniesienie poziomu i wzmocnienie wałów, murów i nadbrzeży. Budowanie coraz wyższych wałów mogło doprowadzić do całkowitego zasłonięcia widoków na rzekę i zeszpecić piękno nabrzeży Tamizy. W związku z tym podjęto decyzję o budowie zapory na Tamizie (*Thames Barrier*) w celu zatrzymania wysokiej fali przypływu na rzece oraz zapewnienia skutecznej ochrony przeciwpowodziowej Londynu. Realizowana w latach 1972-1984 inwestycja została zlokalizowana 13 km w dół rzeki. Składa się z betonowych filarów pokrytych stalą, między którymi umieszczonych jest dziesięć ruchomych bram. Kiedy istnieje zagrożenie powodzią podnoszą się bramy, które zwykle leżą płasko na dnie rzeki i powstaje 18. metrowa zaporą.

Rewitalizację doków londyńskich przeprowadzono w latach 80. i 90. Obecnie są uznawane za największy w Europie obszar przemysłowo-portowo-składowy „przywrócony do życia”, będący wizytówką Londynu (Kaczmarek, 2001). W początkowym etapie realizacji projektu założono parki, halę widowiskową, obiekty sportowe, ośrodki sportów wodnych, przystanie jachtowe, trasy spacerowe wzdłuż nabrzeży Tamizy, prezentujące elementy historycznego przemysłu oraz tzw. fanny miejskie – tereny zielone ogólnie dostępne z uprawą roślin i hodowlą w celach edukacyjnych. W drugim etapie powstały centra handlowo-usługowe, galerie, puby, restauracje, nowa luksusowa zabudowa mieszkaniowa oparta m.in. na adaptacji budynków przemysłowych. Ukształtowana nowa jakość krajobrazu miejskiego wymagała promocji poprzez zbudowanie szybkiej naziemnej kolei miejskiej, organizację imprez, zmierzające do zmiany negatywnych wyobrażeń o dokach. W wyniku podjętych działań obszar przemysłowo-portowo-składowy stał się miejscem gdzie ludzie chcą mieszkać, pracować, wypoczywać, zwiedzać.

Londyn jest przykładem miasta, w którym ważną rolę odgrywa przyrodnicza rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Polityka przestrzenna jest ukierunkowana na łączenie rozproszonych zielonych części miasta, tworząc jego system przyrodniczy – zewnętrzny „Zielony Pas” („*Green Belt*”), wewnętrzny „Zielony Łańcuch” („*Green Chain*”) oraz promienisty układ korytarzy łączących oba pierścienie (Drapella-Hermansdorfer, 2005). Jednym z pierwszych przedsięwzięć rewitalizacyjnych w Londynie było stworzenie w 1967 roku *Lee Valley Regional Park*, czyli pasa terenów sportowo-rekreacyjnych w dolinie rzeki Lee od Ware do Tamizy w obszarze poprzemysłowym metropolitalnej strefy Londynu. Po drugiej stronie Tamizy dolina Lee łączy się z największym zrealizowanym fragmentem „Zielonego Łańcucha”. *Lee Valley Regional Park* jest stale wzbogacany nowymi elementami. W ramach przygotowań do Olimpiady w 2012 r. dolina rzeki Lee została włączona do wioski olimpijskiej. Powstanie tu stadion, park olimpijski, rzeka zostanie poddana renaturyzacji (oczyszczenie, przywrócenie naturalnego koryta), wzdłuż rzeki poprowadzone zostaną bulwary spacerowe aż do Tamizy.

Nową realizacją jest *Thames Barrier Park* zbudowany w 2000 roku w korytarzu ekologicznym doliny Tamizy, w sąsiedztwie zapory *Thames Barrier*. Lokalizacja parku wyprzedza rozbudowę osiedli mieszkaniowych w strefie planowanego rozwoju miasta, stanowi zachętę inwestycyjną. Już teraz park stał się lokalną atrakcją turystyczną w tym zakątku miasta, gdzie mieściło się kiedyś centrum przemysłu chemicznego.

W Londynie powstało szereg inicjatyw publiczno-prywatnych dotyczących dolin rzecznych. Jednym z nich jest program „Sieć Błękitnych Wstęg” (*The Blue Ribbon Network*), obejmujący

oprócz Tamizy z jej dopływami pozostałe rzeki i strumienie Londynu, sieć kanałów, doki, stawy, jeziora. Preferuje się sytuowanie w strefie objętej programem infrastruktury transportu wodnego, przemysłu wodochłonnego, sportów wodnych, wypoczynku, turystyki oraz przestrzeni publicznych. W miarę możliwości dąży się również do odtwarzania naturalnych siedlisk i terenów zalewowych, jako realizacja zadania ochrony bioróżnorodności i podnoszenia wartości krajobrazu. Przedstawione cele próbuje się osiągnąć przez równoważenie interesów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych, angażując w realizację projektu jak najszerszą reprezentowaną społeczność lokalną. Krajobraz nadrzeczny jest traktowany jako dobro publiczne, woda jest jednym z ważniejszych elementów kompozycyjnej krystalizacji planu miasta, rzeka - główną osią krajobrazową. Projekt „Sieć Błękitnych Wstęg” (*The Blue Ribbon Network*) tworzy platformę współpracy i zaangażowania mieszkańców miasta na rzecz krajobrazu nadrzecznego (Drapella-Hermansdorfer, 2005). W ramach programu działają różne grupy wolontariuszy, którzy regularnie czyszczą nabrzeża, wykonują drobne naprawy oraz zabiegi upiększające. Wyniki kampanii *Thames 21* świadczą o wielkiej sile oddziaływania programu. W ostatniej dekadzie usunięto z londyńskich rzek i kanałów około 10 000 ton różnego rodzaju odpadów. Organizacja społeczna *Thames 21* współpracuje ze społecznościami lokalnymi, szkołami i wolontariuszami (w ostatniej dekadzie około 20 tys.). Ważną częścią działalności są też zajęcia na temat ekologii rzek z młodzieżą szkolną, oraz tworzenie dzieł sztuki, często wykorzystując w tym celu znalezione nad rzeką odpady. Działania te są nagłaśniane przez media aby zwiększyć ich wydźwięk edukacyjny. Równocześnie ważnym aspektem tych kampanii społecznych jest popularyzacja imprez sportowych i innych form wypoczynku nad rzeką. Wzdłuż brzegów pojawiają się sieci „zaułków piknikowych” powiązanych ze sobą systemem ścieżek pieszo-rowerowych. W ramach działań społecznych następuje dodatkowo wzbogacanie krajobrazu nabrzeży obiektami sztuki i małej architektury.

The Thames Landscape Strategy (TLS), zwana strategią ochrony „Londyńskiej Arkadii” lub „wzgórz z widokami” jest innym przykładem przedsięwzięć publiczno-prywatnych w Londynie. Obejmuje ona krajobraz kulturowy górnego odcinka rzeki Tamizy pomiędzy Hampton Court Palace a Royal Botanic Gardens w Kew, uważany za kolebkę angielskiej szkoły krajobrazowej. W ramach *TLS* koordynuje się około 200 projektów związanych z najróżniejszymi problemami, począwszy od ochrony przyrody i zwoleń historycznych, przez ochronę przeciwpowodziową po rekreację i edukację ekologiczną. Część z nich ma za zadanie pielęgnację krajobrazu rustykalnego w postaci nabrzeżnych łąk, pasów zadrzewień i zachowanych zespołów leśnych oraz budowę szlaków pieszych, rowerowych i wodnych wraz z infrastrukturą. Poza tym w ramach konkursów i rywalizacji większość mieszkańców porządkuje przyległe posesje, korzystając z fachowej porady, a często też wsparcia finansowego na naprawę zabytkowych elementów wyposażenia.

Władze miejskie Londynu traktują konsekwentnie dolinę Tamizy jako główną oś kompozycji urbanistycznej. Miasto tworzy wraz z rzeką jeden wspólny organizm przestrzenny. Jako realizacja programów, strategii powstały rozległe fragmenty nabrzeżnych bulwarów, mosty, ciągi piesze oraz objęto ochroną atrakcyjne widoki. W proces projektowania, budowy i porządkowania zostali włączeni mieszkańcy, przez co krajobraz nadrzeczny jest traktowany jako dobro publiczne. Na uwagę zasługuje jeszcze troska władz miejskich Londynu o warstwę dźwiękową krajobrazu (*soundscape*), zwłaszcza nabrzeżnych bulwarów, parków, skwerów jako rezerwuarów spokoju i równowagi. Zarządzanie jakością dźwiękową jest ważnym wyzwaniem *Mayor's Ambient Noise Strategy (Sunder City)*. Poprzez partnerstwo publiczno-prywatne promowane są przykładowe projekty ulepszania warstwy dźwiękowej oraz poprzez właściwe

planowanie minimalizowany jest hałas i zabezpieczane są najcenniejsze, różnorodne krajobrazy dźwiękowe.

Wielka Brytania dostarcza także licznych przykładów działań rewitalizacji w obrębie mniejszych dolin rzecznych (m.in. Cole i Scerne, Marden). Skupiają się one głównie na ich renaturyzacji, m.in. odtwarzaniu meandrów, imitacji wychodni skalnych, likwidacji i odsuwaniu obwałowań ale także zapewnieniu dostępu publicznego i projektowaniu ścieżek dla niepełnosprawnych (*Przyjazne naturze kształtowanie rzek, 2006*).

WNIOSKI I UWAGI KOŃCOWE

Rewitalizacja dolin rzecznych w polskich miastach jest wyzwaniem współczesnych czasów. Sprzyja temu wzrastająca świadomość konieczności ochrony dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i cywilizacyjnego oraz rosnące wymagania społeczeństwa dotyczące jakości życia w mieście. Dostrzegane są korzyści ekonomiczne wynikające z pięknie zagospodarowanego obszaru poprzez zainteresowanie turystów i przedsiębiorców zagranicznych. Doliny rzeczne stały się wartością bardzo poszukiwaną w aspekcie kreowania produktów turystycznych zbudowanych wokół historycznego związku miasta z wodą. Czynnikiem ułatwiającym realizację projektów rewitalizacji jest napływ środków finansowych z Unii Europejskiej. Przystąpienie do procesu rewitalizacji wymaga budowy systemu rewitalizacji i opracowania programów lokalnych. Wytycznymi rewitalizacji stają się plany i programy strategiczne na różnym szczeblu administracyjnym, w których coraz częściej pojawia się zagadnienie rewitalizacji. Jednak dokumenty te traktują zagadnienie rewitalizacji dolin rzecznych marginalnie lub nie poruszają go wcale.

Doliny rzeczne są szczególnymi obszarami w strukturze miasta. Są korytarzem ekologicznym i kulturowym oraz funkcjonującym układem krajobrazowym. Są także elementem więzi społecznej i koncentracji mieszkańców realizujących tu swoje potrzeby kontaktów społecznych, wypoczynku i sportu.

Rewitalizacja dolin rzecznych zależy od charakteru dolin, stopnia przekształcenia, rozległości i roli w strukturze miasta oraz od wielkości rzeki i miasta. Istotne jest czy rzeka rozdziela miasto czy też miasto oparło się na jednym jej brzegu (możliwe lokalizacje: wyspowe, dolinnodeenne, krawędziowe, w widłach rzek). Przedstawione przykłady dotyczą dolin rzecznych w dużych miastach. Odrębnego studium wymaga problem rewitalizacji dolin w małych miastach. Szczególnie interesujące są tu przykłady działań w miastach, rozdzielonych rzeką graniczną (np. Zgorzelec-Görlitz).

W projektach rewitalizacji niezbędne jest zapewnienie odpowiedniej jakości wód (poprawa czystości rzek) oraz właściwego funkcjonowania dolin, przywrócenie lub wzmocnienie funkcji przyrodniczych, zapewnienie drożności korytarza ekologicznego (włączenie w System Przyrodniczy Miasta). Stąd konieczne jest przeprowadzenie działań renaturyzacyjnych. Ważne jest także wykorzystanie integrującej roli rzeki w sensie architektonicznym, urbanistycznym, gospodarczym, społecznym, kulturowym oraz dążność do zachowania niepowtarzalności miejsca, ukształtowanej wielowiekową tradycją, przy dbałości o jego dostępność dla wszystkich użytkowników terenów nadrzecznych. Istotne jest wytyczenie bulwarów nadrzecznych, sprzyjających funkcjonowaniu korytarza ekologicznego, a jednocześnie stanowiących miejsce rekreacji i wizytówkę miasta.

Konieczne jest zachowanie integralności doliny w kierunku podłużnym i poprzecznym. Przerwanie ciągłości poprzez lokalizację szlaków komunikacyjnych czy terenów przemysłowo-składowych oraz betonowanie koryt rzecznych negatywnie wpłynie na funkcjonowanie doliny,

również w aspekcie społecznym. Nie można oddzielać doliny od jej rzeki, a obydwu od ich zlewni. Związek rzeki, doliny i wysoczyzny (w granicach zlewni) sprawia, że przekształcenia dokonywane w jednym miejscu i na jednym składniku łatwo przenoszą się i wywołują skutki w innym miejscu lub na jeszcze innym składniku złożonego układu. W projektach rewitalizacji rzadko wskazuje się konieczność włączenia dolin rzecznych w system przyrodniczy miasta a jeszcze rzadziej uwzględnia się ciągłość układu pasmowego doliny z systemem wymiany energii i materii. W miastach związanych z wielkimi rzekami, jak Warszawa zauważono pilną potrzebę ożywienia obszarów nadrzecznych, włączenia ich w struktury miasta, odzyskiwania kontaktu miasta z rzeką, głównie poprzez zagospodarowanie rekreacyjne. Jednak rewitalizacja przestrzeni miejskich w obrębie dolin rzecznych (obszarów nadrzecznych) to nie to samo co rewitalizacja dolin rzecznych.

Wdrażanie działań rewitalizacyjnych napotyka szereg trudności. Działania rewitalizacyjne uwzględniające aspekty przyrodnicze mogą pozostawać w konflikcie z potrzebami bezpieczeństwa mieszkańców (przykład zakrzaceń). Konieczne jest sporządzenie planów miejscowych, uregulowanie stosunków własnościowych, pozyskanie inwestorów, przeprowadzenie dyskusji publicznej i uzyskanie społecznego przyzwolenia, dlatego realizacja projektów wymaga czasu. Warto wykorzystać doświadczenia innych miast, zwłaszcza miast europejskich, które zrewitalizowały obszary nadrzeczne przed kilkunastu a nawet kilkudziesięciu laty. Trudno jednak znaleźć wzór rewitalizacji ponieważ każde miasto jest inne, posiada lokalne uwarunkowania, stąd należy szukać indywidualnych rozwiązań. Rewitalizację należy traktować jako współczesny etap ewolucji dolin rzecznych w miastach, polegający na przywracaniu funkcji przyrodniczych i wzmocnieniu więzi miasta z rzeką (funkcje społeczne).

Rewitalizacja jest procesem długotrwałym, wymagającym czasu do uzyskania planowanych efektów i przewidywania skutków ekologicznych prowadzonych działań. Niezbędna do jej powodzenia jest współpraca administracji, specjalistów z różnych dziedzin (w tym planistów, urbanistów, architektów krajobrazu, ekologów, geografów, socjologów), zarządców gruntów i obiektów zlokalizowanych w dolinach oraz włączenie w proces społeczności lokalnej, zarówno w fazie projektowania, jak i realizacji procesu. Działania rewitalizacyjne powinny być poprzedzone wnikliwymi studiami krajobrazowymi (w tym waloryzacją), analizą uwarunkowań historycznych, oceną oddziaływania konkretnych projektów na krajobraz oraz funkcjonowanie miasta. Konieczne jest wskazanie terenów do renaturyzacji, zagospodarowania rekreacyjnego. Ważną rolę w rewitalizacji powinna odgrywać także edukacja lokalnej społeczności. Przykładem jest program edukacyjny „Zaadoptuj rzekę” w ramach projektu „Jak uratować rzekę”. Celem programu jest wyrobienie u najmłodszych poczucia odpowiedzialności za rzekę, przyjęcie roli „stróża lokalnej rzeki”. Konieczna jest zmiana wizerunku dolin rzecznych, by przestały być obszarem zaśmiecanym, degradowanym przez mieszkańców.

Zaangażowanie i współdziałanie środowiska naukowego, urzędników oraz lokalnej społeczności jest niezbędnym czynnikiem rewitalizacji. Konieczne jest stworzenie dobrego projektu odpowiadając na rzeczywiste potrzeby, pozyskanie środków finansowych, a następnie realizacja działań i jej monitorowanie.

W programowaniu rewitalizacji warto zwrócić baczniejszą uwagę na doliny rzeczne w miastach, gdyż zaowocuje to w przyszłości poprawą warunków i jakości życia a to przecież jest celem rewitalizacji.

LITERATURA:

- Chmielewski T. J., 2000: Programy renaturyzacji ekosystemów wodno-torfowiskowych na Lubelszczyźnie w latach 1999-2000: założenia metodyczne, realizacja, efekty [w:] Renaturyzacja obiektów przyrodniczych- aspekty ekologiczne i gospodarcze (red.): Z. Michałczyk, Wydawnictwo UMCS Lublin, s. 29-43.
- Chmielewski Sz., Chmielewski T. J., 2005: Zmiany zagospodarowania przestrzennego doliny rzeki Czechówki w procesie rozwoju miasta Lublina w latach 1931-2002 i możliwości jej przyrodniczej rewitalizacji [w:] Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Tom I , Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Lublin, s. 183-195.
- Drapella-Hermansdorfer A. (red.), 2005: Kształtowanie krajobrazu. Idee, strategie, realizacje, część II. Londyn i okolice. Wyd. PWr Wrocław.
- Kaczmarek S., 2001: Rewitalizacja terenów poprzemysłowych - nowy wymiar w rozwoju miast, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kociuba D., 2003: Zmiany funkcji dolin rzecznych na obszarze Lublina. Annales UMCS sec. B., 58, 5. s.121-137.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1993: Krajobraz jako przedmiot badań w ujęciu aksjologicznym [w:] Ekologia krajobrazu w badaniach terytorialnych systemów rekreacyjnych (red.): M. Pietrzak, Poznań. s. 73-75.
- Pancewicz A., 2003: Rola rzek w rozwoju przestrzennym historycznych miast nadrzecznych [w:] Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej (red.): U. Myga-Piątek, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 2. Sosnowiec. S. 275-285.
- Przesmycka E., 2005: Rewitalizacja przyrodnicza miast – kontynuacja czy dyskontynuacja [w:] Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Tom I , Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Lublin, s. 53-59.
- Przeźwiński M., 2005: Teoretyczne aspekty przyrodniczej rewitalizacji miast. Ku metodologii zintegrowanej rewitalizacji urbanistyczno-przyrodniczej [w:] Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych Tom I, Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Lublin, s. 25-34.
- Przyjazne naturze kształtowanie rzek i potoków-praktyczny podręcznik. Polska Zielona Sieć, Wrocław-Kraków 2006.*
- Dokumenty i strony internetowe:
- Chojnacki G. Wójcik B., 2006: Koncepcja Wiślanego Parku Przyrodniczego <http://www.bocian.org.pl/bocian/index/aktualnosci/2006/17.html> (listopad 2006)
- Lokalny Program Rewitalizacji dla Miasta Lublin. Lublin 2005.
- Program Rewitalizacji Miasta Stołecznego Warszawy na lata 2005-2013. Warszawa 2005.
- Sounder City. The Mayor's Ambient Noise Strategy. Greater London Authority 2004. http://www.london.gov.uk/mayor/strategies/noise/docs/noise_strategy_all.pdf
- Stowarzyszenie Forum Rewitalizacji. <http://www.fr.org.pl> (Listopad 2006).
- Strategia Rozwoju Miasta Lublin. Załącznik do Uchwały nr 630/XXIX/2005 Rady Miasta Lublin z dnia 17 marca 2005.
- Thames 21 <http://www.thames21.org.uk/> (Listopad 2006).
- The Blue Ribbon Network. Greater London Authority 2006. <http://www.london.gov.uk/assembly/reports/plansd/blue-ribbon.pdf>
- The Thames Landscape Strategy, 1994: <http://www.thames-landscape-strategy.org.uk/>
- Założenia do Mikroprogramu Rewitalizacji Dzielnicy Śródmieście Miasta Stołecznego Warszawy. Warszawa 2006.

SUMMARY

REVITALIZATION OF RIVER VALLEYS IN CITIES

The main aim of the paper is presenting the revitalization process of the river valleys in the Polish cities (exemplified on Warsaw and Lublin cases), as the new method of improvement of the life conditions in the cities. Proposed examples of revitalization activities, role of the local programmes of revitalization, difficulties in the implementation of those actions in the river valleys were also presented.

Revitalization of the river valleys is a challenge for the present times. Increasing awareness of the necessity of the natural, cultural, and civilization heritage protection, and society requirements concerning the quality of life in the city are favorable for this process. Revitalization of the river valleys depends on their character, the degree of changes, wideness and role in the structure of the city, location of the city on the one or two banks of the river, and size of the river and city.

Assurance of the proper water quality and functioning of the river, restoration or strengthening of natural functions, and assurance of the throughput of the ecological corridors (within the Environmental System of the City) is necessary in the revitalization projects. Integrated role of the river can be used in the architectural, town-planning, economic, social, and cultural aspect. River valleys, as unusual places shaped by tradition, should be preserved and available for all users of the riverside.

Revitalization is a long-time process, which requires time to get the planned effects and forecast ecological results of the activities. Cooperation of several specialists (administration, town-planners, landscape designers, ecologists, geographers, sociologists, managers of the grounds and objects in the river valley), public discussion, and involvement and collaboration of the local society in designing and realization of the revitalization process are also necessary. Revitalization process should be followed by landscape studies, assessment of the influence of the project over the landscape and functioning of the city.

dr Sebastian Bernat

Uniwersytet im. Marii Curie-Skłodowskiej

Instytut Nauk o Ziemi

Zakład Ochrony Środowiska

Al. Kraśnicka 2cd

20-718 Lublin